

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 542

Title Kāśikā Vārti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 542 Subject : Grammar

Title : Kāśikā Vṛtti

Author : Vāmāna Scribe :

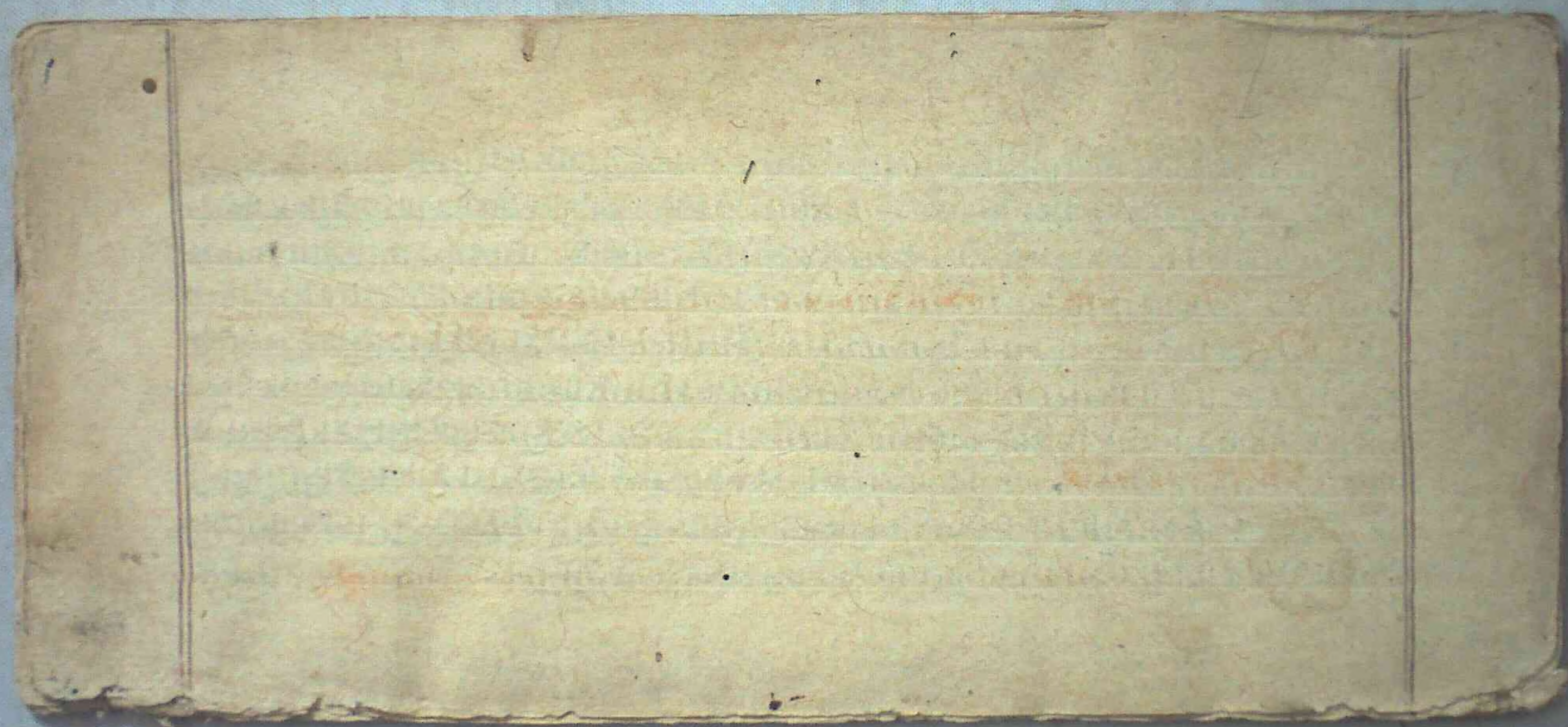
Date of the work : Date of the Ms. :

Place of the work : Place of the Ms. :

Size : 9.3" by 4.2" Extent : 17 fol.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins abruptly.

॥ भुनक्ति न च नृप ॥ ॥ अनतिहिते ॥ १ ॥ अनतिहित इत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदि तत्र धर्मनुक
मिष्यामः । अनतिहित इत्येवं न द्वेदितव्यं । अनतिहिते अनिर्दिष्टे । अनुक्रेकमादौ विनक्ति न च नृपिना
नतिहिते । निङ्गन्तु न हि तसमासेः परिसंस्थानं वक्ष्यति । कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।
अनतिहित इति किम् । निङ् । क्रियते कटः । द्विपते नारः । तत्र कृतः कटः । हनो नारः । न हि नाशने न क्रीतः
शसः । शतिकः । साहस्रः । समासा प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्नोदको ग्रामः । परिसंस्थानं किम् । कटं करोति । ना
शमुदकं दृशनीयं । बं दुषु बं वचनमिसेवमादीना संख्यावाच्यत्वेन विनक्ति नाशुपदिष्टा । तत्र विशेष
षण्णमिदमारभ्यते । अनतिहित कर्मणि श्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्याः ॥ ॥ कर्मणि द्वि
तीया ॥ २ ॥ द्वितीयादयः शष्ठाष्टचिचिचैः सुपात्रिकेषु स्मर्यन्ते तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणिकारकेया
संख्यातत्र द्वितीया विनक्ति न च नृपिना कटं करोति ग्रामं गच्छति । उन्नत सर्वतः सोः कार्याधिपुपयदिषु त्रिषु ।
द्वितीयादयो द्वितीयांतेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यन्ते । उन्नततो ग्रामं । सर्वतो ग्रामं । धिग्देवदत्तं । उपर्युपरिग्रामं ॥

अथ धिग्रामं । अधोऽधो ग्रामं । अनितः परितः समानिकषादाप्रतियोगेषु बह्वक्षणे । अनितो ग्रामं । परितो
ग्रामं । समयाग्रामं । निकषाग्रामं । हृदेव दत्तं । बुनुहितं न प्रतिजाति किंचिन् ॥ ॥ इतीयाच होष्ठं दसि ॥ ३ ॥
कर्मणानि वृत्तैः । द्वितीयायां प्राप्तायां । इतीयाविधायने । चराष्टासापि न वन्ति । ठंदसि विषये जुहोतेः क
र्मणि इतीया विनक्ति न च नृपिना द्वितीयावायवाग्रिहोत्रं जुहोति यवागुमग्रिहोत्रं जुहोति । ठंदसोति किं
यवागं जुहोति ॥ ॥ अंतरांतरेण युक्ते ॥ ४ ॥ द्वितीयास्वर्यने । न इतीया । अंतरांतरेण शब्दो निपातो साद
चयदिष्टेनो नाभ्यांयोगे द्वितीया विनक्ति न च नृपिना । षष्ठ्यपवादो योगः । तत्रांतराशब्दो मध्यमाधेय प्रधान
माचष्टे । अंतरेण शब्दो न च विनायं वि । अंतरात्वांचमांचकर्मंडलुः । अंतरेण पुरुषकारं न किंचिन्न सते ।
युक्त इति किम् । अंतरात्वांच शिलांच पाटलिपुत्रं च स्तूपं प्राकारः ॥ ॥ कालाधुनो रत्यंत संयोगे ॥ ५ ॥
कालशब्देनोऽधुशब्देन द्वितीया विनक्ति न च नृपिना । अत्यंत संयोगे गम्यमाने क्रियागुणद्वयैः साकत्वेन
कालाधुनोः संबंधोऽत्यंत संयोगः । मासमधीनो संवत्सर मधीयते । मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं

गुडधानाः। संवत्सरं गुडधानाः। अधनः। क्रोशमधीते। योजनमधीते। क्रोशं कुटिलानदी। क्रोशं पर्वतः। योजनं पर्वतः। अत्यंतसंयोगइति किम्। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्येकदेशे पर्वतः॥ १०॥ अपवर्गं द्वितीया॥ ६॥ कालाधनोरत्यंतसंयोगइति वर्त्तते। अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्संक्रियापरिसमाप्तिः। अपवर्गो गम्यमाने कालाधनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया विनक्तिर्नवति। मासेनानुवाकोधीतः। संवत्सरेणानुवाकोधीतः। अधनः क्रोशेनानुवाकोधीतः। योजनेनानुवाकोधीतः। कर्त्तव्या ह्यत्रोक्तफलसिद्धेरनावात्तद्विनायान्नवनिमासमधीतोऽनुवाकः। नचानेन गृहीतः॥ ॥ सप्तमीपंचम्योकारकमध्ये॥ १॥ कालाधनोरिति वर्त्तते। कारकयोर्मध्ये यो कालाधनो ताभ्यां सप्तमीपंचम्यौ विनक्तिर्नवति। अधनुक्तादेव दत्तः। ह्यहेतोक्ता। ह्यहानुक्ता। अहेतोक्ता। अहादोक्ता। कर्त्तव्ये मध्ये कालः। इह स्वोयं धानुष्कः। क्रोशेन ह्यविध्यति। क्रोशेन ह्यविध्यति। कर्त्तव्यमणोः कारकयोः कर्मापादानयोः। कर्माधिकरणयोर्विध्ये क्रोशः। संख्यातानुदेशेन नवति। अस्वरितत्वात्। कर्मप्रवचनाय युक्ते द्वितीया॥ ८॥ कर्मप्रवचनायैर्युक्ते द्वितीया विनक्तिर्नवति॥ २

निशाकल्पसंहितामनुप्रावर्षति देवः। आगस्त्यमन्त्रसिंचयन्नाः॥ ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी॥ ८॥ कर्मप्रवचनाय युक्ते इति वर्त्तते। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र कर्मप्रवचनाय युक्ते सप्तमी विनक्तिर्नवति। उपरवार्यं द्वौ एण॥ उपनिष्के काष्ठीपिण॥ यस्य चेश्वरमिति स्वस्वामिनो ह्योरपि पर्यायेण सप्तमानवति। अधिब्रह्मदत्ते पांचालाः। अधिपंचालेषु ब्रह्मदत्तः। द्वितीयापवादो योगः॥ ॥ पंचम्यपाङ्परिनिः॥ १०॥ अप। आङ्। परि। इत्येतैः कर्मप्रवचनायैर्युक्ते पंचमा विनक्तिर्नवति। अपचिगर्त्रे यो ह्यष्टो देवः। आपादजा पुत्रा ह्यष्टो देवः। परिपरिचिगर्त्रे यो ह्यष्टो देवः। अयेन साहचर्यात्। परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणं। लक्षणादिषु नवति। ह्यं परिविद्योतते विद्युत्॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्॥ ११॥ मुरग्यसदृशः प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनियतिनं प्रतिदानं। यस्मात्प्रतिनिधिः यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनाय युक्ते पंचमा विनक्तिर्नवति। प्रधुम्नो वासुदेवतः। अग्निमन्त्ररज्जुनतः प्रतिमाघानस्यैतिलेभ्यः प्रयच्छति। ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनाय युक्ते ननु यतः प्रतिनिधिः प्रतिदाने संबंधिसं

संबंधांतत्रापियोगोस्त्वेव॥ ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचउप्ये विद्यायामनधनि॥ १२॥ त्वयिनिंधान
 नांचेष्टाक्रियाणोपरिस्पंदनक्रियाणां कर्मणिकारके अधवर्जिते द्वितीयाचउप्ये विनक्त नवनः॥ ग्रामं
 गठति॥ ग्रामं व्रजति॥ ग्रामाय व्रजति॥ गत्यर्थग्रहणं किम्॥ ओदनं पचति॥ कर्मणितिकिम्॥ अश्वेन व्रजति॥
 वेष्टायामितिकिम्॥ मनसा पाटली पुत्रं गठति॥ अनधनानितिकिम्॥ अधानां गठति॥ तत्र न वित्तव्यमेव चउप्ये
 अधवर्जिते॥ पंधानं गठति॥ गगं गठति॥ आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः॥ आस्थितः संप्राप्तः॥ आक्रान्त
 उच्यते॥ यत्र कल्पेन पंधानं गठति॥ तत्र न वित्तव्यमेव चउप्ये॥ अधने गठति॥ पथे गठति॥ द्वितीयाग्रहणं
 किं॥ नचउप्ये॥ विकल्पेन॥ किं॥ अपवादविषयेपि यथा स्यात्॥ ग्रामं गतेना॥ ग्रामाय गतेना॥ नद्योगेन
 घटी नवनति॥ ॥ चउप्ये संप्रदाने॥ १३॥ संप्रदानकारके चउप्ये विनक्ति नवनति॥ उपाध्यायं ददाति॥
 माणवकायगां ददाति॥ देवदत्ताय रोचते मोदकः॥ पुष्पेभ्यः स्पृहयति॥ द॥ १४॥ विधानेनादर्थे उपसंख्या
 नां प्रपायदारा॥ कुंडलाय हिरण्यं॥ धनाय स्थाली॥ अवहननायो लखली॥ कृपितं पधमाने चउप्ये वक्त

व्या॥ मृत्राय कल्पते यवायुः॥ उच्चाराय कल्पते यवान्॥ कृपयि॥ १५॥ निर्देष्टा॥ मृत्राय संपधने यवायुः॥ मृ
 त्राय जायते यवायुः॥ उच्यते न ज्ञाप्यमाने चउप्ये वक्तव्या॥ ॥ नायकपिला विद्युता॥ आतपायानिलो हि
 त्ति॥ पातावर्षा यि विज्ञेयाः॥ पादुकेभ्यः सितानवेत्॥ हितदेगे चउप्ये वक्तव्या॥ गोभ्यो हितो॥ आरोचकिने
 हितं॥ ॥ क्रियापिपदस्य॥ १६॥ स्थानिनः॥ १७॥ क्रियाक्रियापिपदस्य॥ यमौ॥ यं क्रियापिपि
 पदं॥ उच्यते॥ क्रियायां क्रियाया॥ यिपिपदविषयो लक्ष्यते॥ क्रियापिपदस्य चस्थानिनः॥ अप्रयुज्य
 मानस्य धातोः कर्मकारके चउप्ये विनक्ति नवनति॥ द्वितीयापवादो योगः॥ एधेभ्यो व्रजति॥ फलेभ्यो व्रज
 ति॥ क्रियापिपदस्येति किम्॥ अविज्ञापितं प्रतिविशतप्येणं॥ न हिरत्रस्थानाननु क्रियापिपदः॥
 कर्मणितिकिम्॥ एधेभ्यो व्रजति॥ शकटेनास्थानिन इति किम्॥ एधाना हनुं व्रजति॥ शकटेन॥ ॥
 उमथा चिना वचनाना॥ १८॥ उच्यते समानार्थस्त्वर्थः॥ कुमर्थना वचनप्रत्ययानां प्रातिपदिकश्चउ
 प्ये विनक्ति नवनति॥ नावकधनाच्चेति वक्ष्यति॥ स्पेहं गृह्णोपाकाय व्रजति॥ त्यागाय व्रजति॥ नतये

पाष्यते दक्षिणेन ग्रामस्य। पुरो ग्रामस्य। पुरस्ताद्ग्रामस्य। उपरिष्ठाद्ग्रामस्य॥ ॥ एनपाहिनाया॥ ॥
 एनवन्तरस्यामहरेपंचम्या इति वक्ष्यति। तेन युक्ते द्वितीया विनक्तिर्नवति। पूर्वेष्वपि प्राप्तायां इ
 दं वचनं। दक्षिणेन ग्रामे। उत्तरेण ग्रामे। षष्ठ्यपाष्यते। दक्षिणेन ग्रामस्य। उत्तरेण ग्रामस्य। तदर्थं योग
 विभागः कर्तव्यः॥ ॥ एथ विना नाना निस्तृताया न्यतरस्यां॥ ३१॥ पंचमाग्रहणमिहानुवर्तते। एथ
 विना नाना इत्येतैर्योगेन ताया विनक्तिर्नवति। अन्यतरस्यां पंचमी। एथ देवदत्तेन। विना देवदत्तेन॥
 विना देवदत्तात्। नाना देवदत्तेन। नाना देवदत्तात्। एथ विना नाना निरित्योगविभागः कर्तव्यो द्वि
 तायाः। यथा विना वानं विना वर्षं विधुत् प्रपतनं विना॥ विना हस्तिननंदोषं केनेमोपातिनोद्रुमो॥
 विना वानं विना पित्तं वैद्योपकरणं विना। विना वैद्यननंदोषं केनेमोमारितोनरो॥ ॥ करणे च स्तोका
त्पञ्चलुकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य॥ ३२॥ स्तोके च अल्प-ल्लु-कतिपय-इत्येतेभ्यो सत्त्ववचनेभ्यः क
रणे कारके अन्यतरस्यां रताया विनक्तिर्नवति। पंचम्यत्रपदे विधीयते। रताया उकरण इत्येवमि

द्वा। यहा च धर्ममात्रं। करणनया विवक्ष्यते। नद्रथं। तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता। स्तोकाभ्यु
 क्तः। स्तोकेन युक्तः। अल्पान्मुक्तः। अल्पेन युक्तः। लल्लुक्। लल्लुक्। कतिपयान्मुक्तः। कतिपय
 नमुक्तः। असत्त्ववचनस्येति किम्। स्तोकेन विशेषणहृत्। अल्पेन साधुना हृत्। अल्पेन साधुना मन्त्रः॥
 करण इति किम्। क्रियाविशेषणकर्मणिमात्रं। स्तोके च लनि॥ ३४॥ हरेति कार्ये षष्ठ्यन्यतरस्याम्।
 पंचम्यनुवर्तते। हरेति कार्ये शब्दे योगे षष्ठा विनक्तिर्नवत्यन्यतरस्यां। पंचमाचाहरं ग्रामात्। हरं ग्राम
 स्य। विप्रजष्टं ग्रामस्य। विप्रजष्टं ग्रामस्य। अंतिकं ग्रामात्। अस्याशं ग्रामस्य। अस्याशं ग्रामस्य। अन्यतर
 स्यां ग्रहणं पंचम्यर्थे। इतरथा हि पदे रताया स्यात्॥ ॥ हरेति कार्येभ्यो द्वितीया च॥ ३५॥ पंचम्यनुवर्त
 ते। हरेति कार्येभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विनक्तिर्नवति। पंचमाचा रतायापि समुच्चीयते। हरं ग्रामस्य। हरं
 मस्य। हरेण ग्रामस्य। अंतिकं ग्रामस्य। अंतिकाद्ग्रामस्य। अंतिकेन ग्रामस्य। प्रातिपदिकस्याप्येविधानं।
 असत्त्ववचनग्रहणं चेहानुवर्तते। सत्त्ववचनेभ्यो यथायथं विनक्त्यो नवति। हरः पंच्या। हरायपपेदे

हि। ह्रस्वपथः स्वो। सप्तम्यधिकरणेन॥ ३५॥ अधिकरणे कारके सप्तमा विनक्ति नवति। चकारात् ह्रां
 निकाये न्यश्वाकटे आस्ते। शकटे आस्ते। ह्रां निकाये न्यः स्वत्वपि। हरे ग्रामस्य। अतिके ग्रामस्य हरे
 निकाये न्यश्चतस्रो विनक्त्यो नवति। द्विनायां रनायापं चमी सप्तम्यः। सप्तमा विधाने क्रस्ये विषयस्य
 कर्मणि पसंख्यानां अधातियकरणे। परिगणनायां लिखे। आस्नाती ठं दसि। साधसाधु प्रयोगे स
 प्रमावक्तव्या। साधु हे वदन्नो मातरि। असाधुः पितरि। कारकाहणां चकार कत्वे सप्तमावक्तव्या। रुद्धे
 पुचुं जाने पुदरिद्रा आसते। जास्त्रणे पुतर सुवषला आसते। अकारकाहणां चकार कत्वे सप्तमावक्त
 व्या। रुद्धे पुचुं जाने पुदरिद्रा आसते। जास्त्रणे पुतर सुवषला आसते। अकारकाहणां चकार
 कत्वे सप्तमावक्तव्या। हरिद्रेषमाने पु रुद्धा भुंजते वृषले घासाने पु ब्राह्मणे स्मरंति। नहि पर्यये च
 सप्तमावक्तव्या। रुद्धे घासाने पुदरिद्रा भुंजते। ब्राह्मणे घासाने पु वषला स्मरंति। निमित्रात्कर्मयोगे
 सप्तमावक्तव्या। चर्मणि द्वापि नं हं निदं नियो हं नि कुंजरे। बालेषु च मरा हं निसाप्ति पु घ्नन् को हतः।

यस्य च नावेन नावलक्षणे॥ ३६॥ सप्तमा विवर्त्तने। नावः क्रिया। यस्य च नावेन। यस्य क्रिया क्रियायां
 नरं लक्ष्यते। ततो नाववतः सप्तमा विनक्ति नवति। प्रसिद्धा च क्रिया क्रियां नरं लक्षयति। गोषु दुग्ध
 माना सुगतः। दुग्धा स्वागतः। अग्निषु दूयमानेषु गतः। दुते घागतः। नावेनेति क्रिया योजयति। सनुकुं
 नावग्रहणे क्रिया यो नुं कुं सदेवदत्तः॥ ३७॥ घृष्टा चानादरे॥ ३८॥ प्रवृत्तं सप्तम्यां प्राप्तायां घृष्टा विधायते
 चकारात् अपि नवति। अनोदराधिके नावलक्षणे नाववतः घृष्टा सप्तम्यो विनक्ती नवतः। रुदनः प्रात्राजी
 त। रुदति प्रात्राजीत। क्रोशति प्रात्राजीत। क्रोशनः प्रात्राजीत। क्रोशते अनादृत्य प्रात्राजीत इत्यर्थः॥
 स्वामी श्वराधिपति दायार साहि प्रनित्र प्रसून इत्येतयोर्गोषा सप्तम्यो विनक्ती नवतः। गवां स्वामी गोषु स्वामी
 गवामी श्वरः। गोष्वी श्वरः। गवां अधिपतिः। गोषाधिपतिः। गवां दायारः। गोषु दायारः। गवां साहि
 गोषु साहि। गवां प्रनित्रः। गोषु प्रनित्रः। गवां प्रसूनः। गोषु प्रसूनः। घृष्टा मेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमी।

दिकार्थलिंगवचनमात्रे प्रथमाविभक्तिर्नवति प्रातिपदिकार्थः उच्चेः। नोच्चेः। लिंगग्रहणं किम्। कुमारी। सप्त
 ऊंडमित्यत्रापियथा स्यात्। परिमाणग्रहणं किम्। द्रोणः। खारः। आठकमित्यत्रापियथा स्यात्। वचनग्रह
 णं किम्। उक्तेष्वेकत्वादेषु यथा स्यात्। एको द्वौ बहवः। प्रातिपदिकग्रहणं किम्। निपातस्यानर्थक्यं प्रा
 तियदिकं त्वमुक्तं नतोपियथा स्यात्। प्रजं वने। अर्धभागवति॥ ॥ संबोधने च॥ ॥ आनिमुस्यकरणं
 संबोधनं। तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमानप्राप्नोतीतीदं वचनमारभ्यते। संबोधने च प्रथमाविभक्ति
 र्नवति। हे देवदत्ता हे देवदत्तौ। हे देवदत्ताः॥ ॥ सामान्त्रिणो॥ ॥ संबोधने या प्रथमाविहिता न दंतं शास्त्र
 रूपमामंत्रिन संज्ञं नवति। तथा चैवोदाहर्तं। आमंत्रिनप्रदेशाः। आमंत्रिनस्य चेत्येवमादयः॥ ॥ एकव
 चनं संबुद्धिः॥ ॥ आमंत्रितं प्रथमाया एकवचनं न तसंबुद्धि संज्ञं नवति। हे वटो। हे देवदत्ता संबुद्धिप्रदे
 शाः। एड्डस्वा संबुद्धेरित्यवमादयः॥ ॥ षष्ठी शेषे॥ ५०॥ कर्मादिभ्योऽप्यप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः॥
 स्वस्वामिसंबन्धादिः। शेषः तत्तु शेषे षष्ठीविभक्तिर्नवति। राज्ञः पुरुषः। पशोपादः। पित्रः पुत्रः॥ ॥

ज्ञो विदुष्यस्पर्करणे॥ ५१॥ कृतान्ते रविदुष्यस्याज्ञानार्थस्पर्करणे कारके षष्ठीविभक्तिर्नवति। सर्पिषो ज्ञा
 नाने। मधुनो ज्ञानाने। सर्पिषां करणत्वेन प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रवृत्तिवचनो ज्ञानातिरविदुष्येति नवति। अ
 पवा। मिथ्याज्ञानवचनः। सर्पिषि स्तुः प्रतिहतो वाचि न भ्रांत्वा। तदात्मना सर्वमेव यास्यं प्रतिपद्यते। सर्पि
 षो ज्ञानाने। मधुनो ज्ञानाने मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव। अविदुष्यस्येति किम्। स्वरेण पुत्रं ज्ञानाति। शेष इत्येव
 सर्पिषा ज्ञानाने॥ ॥ अधिगर्हयेषां कर्मणि॥ ५२॥ शेष इति वृत्तं। अधिगर्हः स्मरणार्थः। दयदा
 नगतिरुत्तरेषु। ईशोऽथैव। एतेषां कर्मणिकारके शेषत्वेन विवक्षितेषु षष्ठीविभक्तिर्नवति। मातुरधे
 ति पित्रधेति। मातुः स्मरति पित्रः स्मरति। सर्पिषो दयते। मधुनो दयते। सर्पिष इष्टे। मधुर्न इष्टे॥
 कर्मणोति किम्। मातुर्गुणैः स्मरति। शेष इत्येव। मातरं स्मरति॥ ॥ नञः प्रतियत्ने॥ ५३॥ सतो गुणं त
 राधानं प्रतिपत्ते। करोतिः कर्मणिकारके शेषत्वेन विवक्षितेषु षष्ठीविभक्तिर्नवति। प्रतिपत्ते गम्यमाने
 एवोदकस्योपस्फुरते। शास्त्रपत्रस्योपस्फुरते। प्रतिपत्त इति किम्। कटं करोति। कर्मणोति किम्॥

एधोदकस्योपस्कुरुते प्रज्ञया ॥ शेष इत्येव ॥ एधोदकमुपस्कुरुते ॥ ५४ ॥ रुजाथनिं नाववचनानामहं
 रुजाथनिं धातूनां नावकर्तृकानां हरिवर्जितानां कर्मणिकारकेषु विनक्तिर्न विनि चोरस्य रुज
 ति रोगः ॥ चोरस्य आमयस्यामयः ॥ रुजाथनिमिति किम् ॥ एताज्जीवंतमानंदोरनं वषशनादपि ॥ नावपु
 त्रकमामैवंतपःसाहसमस्वरेः ॥ नाववचनानामिति किम् ॥ नदीकूलानिरुजति ॥ अहरेरिति किम् ॥ चो
 रं हरयति हरः ॥ अहरेरि संताप्योरिति वक्तव्यं ॥ चोरं संतापयति संतापः ॥ शेष इत्येव ॥ चोरं रुजति रोगः ॥
 आशिषिनाथः ॥ ५५ ॥ नाथनाध्यात्रोपनापैष्वयशिषिति पद्यते ॥ नस्येदं ग्रहणं ॥ तस्याशीः क्रियया
 कर्मणिकारकेषु विनक्तिर्न विनिसर्पिषो नाथते ॥ मधुनो नाथते ॥ आषाति किम् ॥ माणवकमुपनाथ
 ति ॥ नाथ इति किम् ॥ अंगप्रुत्रकाधीध ॥ ॥ ज्ञासिनि प्रहणनाटकापिषां हिंसाया ॥ ५६ ॥ ज्ञासिनि
 प्रहणा नाटकापिषा इत्येव धातूनां हिंसा क्रियाणां कर्मणिकारकेषु विनक्तिर्न विनि ॥ नमुहिं
 सायां ॥ नमुनाउन इति चुरादेः धातुः ॥ ॥ नस्येदं ग्रहणं ॥ नृदेवादिकस्य ॥ नमुमो हण इत्यस्य ॥ चोरस्यो ॥ ११

ज्ञासयति वृषलस्यो ज्ञासयति ॥ ने प्रहण इति संघातं विग्रहानविपर्यस्तं ग्रहणं ॥ चोरस्य निप्रहंति
 चोरस्य निहंति ॥ चोरस्य प्रहंति ॥ चोरस्यो नाटयति ॥ चोरस्यो नाथयति ॥ वृषलस्य काथयति ॥ निपातना
 दृष्टिः ॥ अयं हि घरादौ पद्यते ॥ अथ क्रयकूपकूप हिंसायाः ॥ इति तत्र घटादयो मित इति मित्वा द्वय
 त्वं यथा स्यात् ॥ पिषा चोरस्य पिनष्टि ॥ वृषलस्य पिनष्टि ॥ हिंसायामिति किम् ॥ धानाः पिनष्टि ॥ शेष इत्येव
 चोरमुज्ञासयति ॥ एतेषामिति किम् ॥ चोरं हंति ॥ चोरं हि नस्ति ॥ ॥ अवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥ अवहृ
 पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणिकारकेषु विनक्तिर्न विनि ॥ घृते क्रयविक्रय व्यवहारे च
 समानार्थत्वे मनयोः ॥ शतस्य व्यवहरति सहस्रस्य व्यवहरति ॥ शतस्य पणने ॥ सहस्रस्य पणने ॥ पण
 नेः आप्रत्ययः कस्मान्न न वति ॥ कस्येयस्य पणने गयप्रत्यय इष्यते ॥ समर्थयोरिति किम् ॥ शलाकां व्य
 वहरति ॥ परिगणयति ॥ त्वर्थः ॥ ब्राह्मणं पणायति ॥ श्लोना त्वर्थः ॥ शेष इत्येव ॥ शतं व्यवहरते ॥ सहस्रं पणने
 ॥ ॥ दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥ अवहृपणिसमानार्थस्य दिव्येन कर्मणिकारकेषु विनक्तिर्न विनि ॥ शत

स्य दीव्यति। सहस्रस्य दीव्यति। नदर्थस्येति किम्। ब्राह्मणान् प्रतिदीव्यति। एतच्छ्रुतयोगविनागुत्तरार्थः
 विनाशोपसर्गः॥५॥ दिवस्नदर्थस्येति नित्यं षष्ठां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते। उपसर्गस्येति दि
 वस्नदर्थस्य कर्मणिकारके विनाशोपसर्गो विनक्तिर्न विनि। शतं प्रतिदीव्यति। शतस्य प्रतिदीव्यति। सहस्रं
 प्रतिदीव्यति। सहस्रस्य प्रती दीव्यति। उपसर्ग इति किम्। शतस्य दीव्यति। नदर्थस्येत्येव। शलाकां प्रतिदी
 व्यति॥ ॥ द्वितीया ब्राह्मणे॥५॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्नदर्थस्य कर्मणिकारके द्वितीया विन
 क्तिर्न विनि। ग्रामस्य नदहः सनायो दिव्येयुः। अत्र उपसर्गस्य नित्यं षष्ठां प्राप्तायां। इदं वचनं। सोपसर्गस्य
 तुलं दसि विवस्थितविनाशोपसि स्थितिः॥ ॥ प्रेष्यत्रुवोर्द्विषो देवतासंप्रदाने॥५॥ प्रेष्य इति इष्य
 नेर्देवादि कस्य लोपमध्यमपुरुषैकवचनं तस्मादचपत्त्रिबिरपित द्विषय एव गृह्यते। प्रेष्यत्रुवोर्द्विष
 कर्मणिः षष्ठा विनक्तिर्न विनि। देवतायोसंप्रदाने सति। अत्र ये षष्ठागस्य द्विषो वपायामेदसः प्रेक्ष्य म
 अत्र ये षष्ठागस्य द्विषो वपायामेदसो नु ब्रूहि। प्रेष्यत्रुवोरिति किम्। अत्र ये षष्ठागं द्विषो वपायामेदो नु १२

दुधि। हविष इति किम्। अत्र ये षष्ठागस्य मया प्रेष्य। देवतासंप्रदान इति किं। माणवकायपुरोडाशान् प्रेष्य
 हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो रक्तयः। इन्द्राग्निन्यां षष्ठागं हविर्वपायामेदः प्रेक्षितं प्रेष्य॥ ॥ वच्यर्थे व
 तुलं दसि॥ ॥ तुलं दसि विषये वच्यर्थे वदुलं षष्ठा विनक्तिर्न विनि। वदुलं। पुरुषमृगश्रंदमसो दातव्य।
 पुरुषमृगश्रंदमसो गोधाकालकादाघृष्टि। दत्ते वनस्य तीनां वनस्य तीन्यः। वदुलं ग्रहणं किम्। तस्मा
 रात्रौ। हिमवते हस्ती॥ ॥ वच्यर्थे वच्यर्थे वक्तव्य॥ ॥ याखर्चं एपिव तितस्यैखर्चं जायते। यादतो धाव
 ति। तस्यैखावदतो यान् रानि निस्तंतते। तस्यैखर्चं जायते। यादुते तस्यैखाणः। या न्यदुते तस्यैखर्चं जायते।
 या केशान् प्रलिखति। तस्यैखर्चं जायते। अहल्यायै जायते॥ ॥ यजेत्तस्यैखर्चं॥५॥ यजेत्तस्यैखर्चं। करणे कारके तु
 दसि विषये वदुलं षष्ठा विनक्तिर्न विनि। घृतेन यजते। घृतेन यजते। सोमस्य यजते॥ ॥ सत्वोर्ध्वप्रयोगे क
 लधिकरणे॥५॥ तुलं दसि वदुलं मिति निवृत्तां सत्वोर्ध्वानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठा विन
 क्तिर्न विनि। पंचसत्वोर्ध्वानां त्रिरद्वोधाते। सत्वोर्ध्वप्रयोगे किम्। अद्वा शोते। रात्रौ शोते। प्रयोगग्रहणं

किम् अद्भुतं के गम्यते दिवा त्रिर्वाच उपैति न त्वप्रयुज्यमाने न वति। काल इति किम्। द्विः कां स्य पात्रां भुंजे
 अधिकरण इति किम्। द्विरद्भुतं के। शेष इत्येवा द्विरद्भुतं धीने॥ ॥ कर्त्तृकर्मणाः नति॥ ॥ ५५ ॥ न त्वप्रयोगे कर्त्त
 रिकर्मणि च षष्ठा विनक्ति न वति। न वतः शायिका। न वतः आसिका। कर्मणि। अपा स्वष्टा। पुरा नेत्र। यवा
 नां लावकः। सक्तं नां पाचकः। कर्त्तृकर्मणो रिति किम्। शास्त्रेण नेत्रा। नतीति किम्। न द्वित प्रयोगे मा न ता न
 न प्रवृत्तिः। नुक्तं प्रवृत्तिः शोदनं। शेष इति निवृत्तिः। पुनः कर्मग्रहणादितरया हि कर्त्तृश्च नतीत्येव त्रयान
 ॥ ॥ ५६ ॥ उन्नयप्राप्तौ कर्मणि॥ ५६ ॥ पूर्व एष षष्ठा प्राप्तानियम्यते। उन्नयप्राप्ता विनिबद्धा हिः उन्नयोः प्राप्ति
 र्यस्मिन् न तिसो यमुन्नयप्राप्तिः तत्र कर्मण्येव षष्ठा न वति। न कर्त्तृशि। आश्चर्यो गवां रोहो जिह्मिने न गो
 पालकेन। रोचते शोदनस्य नोन्नयनं देवदत्तेन साधु खलु पयसः पानं यश्च दत्तेन। बद्धुर्वा हि विज्ञानादिद
 नियमो न न वति। आश्चर्यमिदं मोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति। अकाकारयोः प्रयोगे न
 ति वक्तव्यं। भेदिका देवदत्तस्य कीदृशानां चिकीर्षयिषु दत्तस्य कटस्य। शेषे विनाषा। अकाकारयोस्त्री प्र १३

स्य यो रिह्य ग्रहणात्तदपेक्षया शेषः स्त्री प्रत्यय एव ह्युत्तरे। विचित्रा हि स त्रस्य नतिः पाणिनिना।
 विचित्रा हि स त्रस्य नतिः पाणिनेः। केचिद्विशेषेणैव विनाषामिच्छेति। त्रष्टानामनुशासनमाचार्य
 ए। आचार्यस्येति वा॥ ॥ ५७ ॥ न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधी
 यते। कस्य च वर्त्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठा विनक्ति न वति। राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां रजितः।
 कस्येति किम्। शोदनं पचमानः। वर्त्तमान इति किम्। ग्रामं गतः। न पुंसकेन वेत्तुपसं स्थानं। तत्र स्य
 हसितम्। न तस्य भुक्तं। मयूरस्य दत्तं। कोकिलस्य कृतं। कोकिलस्य कृतं। शेषविज्ञानासिद्धं। तपाच
 कटविवक्षायां नृत्तया न वति। तत्रेण धीतमिति॥ ॥ अधिकरणवाचिनश्च॥ ५८ ॥ अधिकरणे चेति
 वक्ष्यति। तस्य च प्रयोगे षष्ठा विनक्ति न वति। अयमपि प्रतिषेधा यवा रोहो योगः। इदमेवामासितं। इद
 मेषां पानं इदमेषां नुक्तं मोदनस्य द्विकर्मणो प्रयोगे कर्त्तृरिति द्वयोरपि षष्ठा द्वितीयावत्। न ता
 श्वस्य ग्रामस्य चैत्रः। अये प्रधाने कर्मणा दुः। तदनेनाश्वस्य ग्रामं चैत्रः॥ ५९ ॥ न लोकाव्ययनिष्ठोऽयं

यन्तनाम् ॥ कर्तृकर्मणोः कृतानि प्राप्ता यथा प्रतिषिध्यते । ज. उ. उक्. अव्यय. निष्ठा. खलप. न. इत्येतेषां प्रयोगेषु विनक्तिन विवति । ल. इति श. न. शानवौ कानच कस्य किं नो च गृह्यते । ओदनं पच न । ओदनं पचमानः । ओदनं पेचिवा न । पयः सोमं ददिर्गाः । उ. कटं चिंका पुः । ओदनं बुभुक्षुः । कन्याम लं करिष्युः । उक्. आगा मुकं वाराणसी रं ह आङ्गुः । उक्. प्रतिषेधे कमे न धायाम प्रतिषेधः । दास्याः क मुकः । दृष्याः कामुकः । अव्यय. कटं नत्वा. ओदनं नुक्ता । अव्यय. प्रतिषेधे । नो मुन कसुनोर प्रतिषे धः पुरात्स्यस्यो हेनोराधेयः । प्रशकरस्य विसृपो विरपशिः । निष्ठा । ओदनं नुक्त्वा न. देवदत्तेन नु क्तं । खलप. ईषत्कारः कटो नवता । ईषत्पानः सोमो नवता । नृ. प्रत्याहार ग्रहणं । लटः श. नृ. इत्यास्य आचनो नकारात् । तेन शान् चवानश शानामपि प्रतिषेधो नवति । सोमं पचमानः । नगमाघ्नानः । अधाय न्पारायणं । कर्तृकर्मणोः कृतानि प्राप्ता यथा । इति । न. जनापवादान् । द्विषः शत्रुवचिनं । चोरं द्विषः । चोरस्य द्विषन् ॥ ॥ अकेनो न विष्यदाध्वं एषोः ॥ १० ॥ अकस्य न विष्यतिका ले विदिनस्य इन रून् न विष्यति च ॥ १४

धर्म एव प्रयोगे कर्मणि षष्ठा विनक्ति न वति । कटं कोरको ब्रजति । आदनं नो मको ब्रजति । इनः
खल्वपि । न विष्यति । ग्रामं ग्रामी । ग्रामं गामी ॥ अधम एष । शतं दायी । सहस्रं दायी । न विष्यदा
धम एष योरिति किम् । यवानां लावकः । सक्तानां पावकः । अवश्यं करी कटस्यो इह कस्मान्न न वति
वर्षशतस्य हरकः । पुत्रपोत्राणां दशकिं इति । न विष्यदधिकारविहितस्या कस्येदं ग्रहणं ॥ ११ ॥
नृत्यानां कर्त्रिवा ॥ ११ ॥ कर्तृकर्मणोः नृनाति नित्याषष्ठी प्राप्ता कर्त्रि विविकल्प्यते । नृत्यानां प्रयो
गकर्त्रिवा षष्ठी विनक्ति न वति । न वता कटः कर्त्र्यः । न वतः कटः कर्त्र्यः । कर्त्री रीति किम् । गेयो
माणवकः साम्नां । उनयप्राप्तो नृत्येष हृषाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आरुह्य व्याग्रामं चारवादेव द
त्तेन । नेतव्या ग्राममजायद्दत्तेन ॥ ॥ तुल्यार्थेऽनुलोपमाभ्यां च ताया न्यतरस्याम् ॥ १२ ॥
तुल्यार्थेऽशब्दे योगे च ताया न्यतरस्यां न वति । तुल्योपमाशब्दो वर्ज्यः । शेषविषये विधाना
त्तया मुक्तेष्वप्येव न वति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सहशो देवदत्तेन । सहशो देव

अंशपाद २

१०२

रमेया ॥ ॥ वाहिताग्रादिषु ॥ ५५ ॥ निष्ठेति सर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते ॥ आहिताग्रादिषु निष्ठोतं वा प्र
र्वप्रयोक्तव्यं ॥ आहिताग्निः ॥ अग्राहितः ॥ जातपुत्रः ॥ पुत्रजातः ॥ जातदंनः ॥ जातस्यम् ॥ तेन पातः ॥ दूतपातः ॥ उद
नार्यः ॥ गनार्यः ॥ आन्ततिगणश्चाप्येतेन गंडुकं प्रभृतयः इत्येव ह्यव्याः ॥ ॥ कडाराः कर्मधारये ॥ ३ ॥ गुणत्रा
हानां विशेषणत्वात् सर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प आरच्यते ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वप्रयोक्त
व्याः ॥ कडारजैमिनिः ॥ जैमिनिकडारः ॥ कडारः ॥ गडुला ॥ कालाखंता ॥ काला ॥ कंठः ॥ खोडा ॥ खलः ॥ रंदा ॥ निरु
क्ता ॥ पिंगलधिक ॥ जडा ॥ तंडा ॥ पिवरा ॥ कर्मधारय इति किम् ॥ कडारपुरुषो ग्रामः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इति श्री रामनावा
यन्नितायां काशिकायां हनौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥